VAL

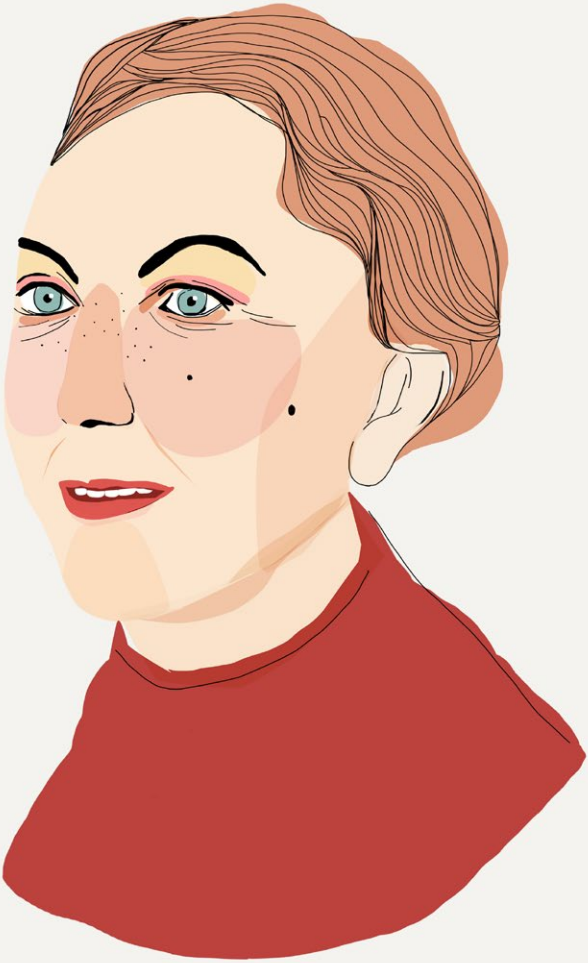

ITINERARI

DONES IMMORTALS

Cementeri de Sant Josep

Mucc
Museu
de la Ciutat
de Castelló

CEMENTERI DE SANT JOSEP

Avinguda Cardenal Costa, s/n 12004 - Castelló de la Plana
+34 964 210 075

Horari

Estiu: de dilluns a dissabte de 9 a 19 h
Hivern: de dilluns a dissabte de 9 a 18 h
Diumenges i festius de 9 a 14 h

TOURIST INFO CASTELLÓ

Plaça de l'Herba, s/n 12001 - Castelló de la Plana
+34 964 35 86 88
castellon@touristinfo.net

Horari

De dilluns a divendres de 10 a 18 h, ininterrompudament
Dissabtes de 10 a 14 h

TOURIST INFO GRAU DE CASTELLÓ

Passeig Bonavista, 28 12100 - Castelló de la Plana
+34 964 28 36 21
graocastellon@touristinfo.net

Horari

De dilluns a divendres de 10 a 14 h
Dissabtes i diumenges tancat

ITINERARI AUTOGUIAT

CARACTERÍSTIQUES

Entrada lliure
L'itinerari es realitza a peu
Accessible / WC
Duració del recorregut: 1 h 30'
Elements d'interpretació: plànol, audioguia i fullet guia

INSTRUCCIONS

L'itinerari pot fer-se mitjançant audioguia i plànol digital o guia en paper.

La guia en paper està disponible al cementeri (expositor de la porta principal) i a les oficines **Tourist Info**

L'audioguia i el plànol digital es poden descarregar en un dispositiu mòbil des del web: **www.mucc.es/donesimmortals**

També es pot accedir en línia a l'audioguia i el plànol de l'itinerari sense necessitat de descàrrega d'arxius en: **https://audioviator.com/ca/audioguia/dones-immortals/**

DONES IMMORTALS
EN RECONEIXEMENT DE LA SEUA MEMÒRIA

Si ens paràrem a llegir els epitafis que hi ha pels cementeris, ens adonaríem que en molt poques ocasions s'utilitza la paraula *mort* i sí, en canvi, diversos eufemismes com: *descansó, subió al cielo, falleció*... Tot per tal d'evitar-la. I és que tant aquest vocable tabú com els cementeris ens produeixen rebuig perquè ens recorden quin és el nostre destí.

Amb aquesta ruta de dones immortals, el que es vol aconseguir són bàsicament dues coses:

D'una banda, que puguem veure el recinte com un museu de la memòria on visitar els éssers estimats i com una gran exposició on poder apreciar l'art que hi ha escampat arreu de la necròpoli. I és que els cementeris han tingut sempre un important valor cultural i històric; de fet, es podria contar la història de les ciutats a partir de les persones que reposen en aquests.

D'altra banda, volem recordar diverses dones que, malgrat ser desconegudes per a la majoria, amb el seu treball i el seu comportament són un referent en el progrés de la dona dins la societat per tal d'aconseguir la igualtat de drets amb els homes.

Entre aquestes dones trobarem personalitats destacades en els camps de la ciència, la cultura o l'espectacle, junt amb d'altres que foren protagonistes anònimes d'esdeveniments històrics de la ciutat o del mateix cementeri.

I és que, durant segles, les dones han estat educades per a atendre els membres masculins de la família: els pares, els germans, l'espòs i els fills; de fet, una idea del paper de la dona en el segle XIX ens la pot donar un article del periòdic *El Imparcial* de 1867, on es fa una relació del que deu fer una dona per a aconseguir la felicitat de la llar. Entre els dotze consells que donava deia coses com: «evitar contradecir al marido; no entrometerse en los negocios; no echar sermones al marido [...] corresponder al malhumor del marido con afectuosidad; dejarle libertad para ir y venir donde quiera» i inclús «no dejar mal al marido en cuanto a conocimientos aunque haya de quedar por necia», etc. Malgrat aquesta mentalitat, és en el segle XX quan les dones es mobilitzen en defensa dels seus drets. Durant la Segona República i amb l'entrada en vigor de la Constitució de 1931, que estableix en el seu article 43 que el matrimoni es fundava en la igualtat d'ambdós sexes, el divorci, l'assegurança de maternitat..., a poc a poc es van anar aconseguint coses impensables un temps enrere.

Amb l'arribada del franquisme, però, de nou la dona torna a ser una mera mestressa i el més primordial per a ella ha de ser la seua llar, criar els fills i procurar el benestar del marit. Així, la Secció Femenina de la Falange Espanyola, entre els seus 20 principis que cal no oblidar deia: «ofrécete a quitarle los zapatos; escúchale, déjale hablar primero; recuerda que sus temas de conversación son más importantes que los tuyos» [...] «Recuerda que es el amo de la casa»..., per no parlar del que té a veure amb les relacions sexuals.

Un *florero* és el que s'esperava que fora la dona en eixe moment, marginada políticament i econòmicament fins al punt que les seues propietats pertanyien al seu marit.

Amb la democràcia, la dona ha aconseguit tindre reconeguts els seus drets de la mateixa manera que els homes, però encara no s'ha assolit la igualtat. Per tant, malgrat que s'ha avançat molt, caldrà continuar lluitant per a eliminar de la societat les discriminacions que encara hi perviuen.

EL CEMENTERI DE SANT JOSEP

Quan l'any 1859, amb motiu de la construcció de la carretera de Saragossa, es va haver d'expropiar una part del cementeri del Calvari —ubicat en l'actual passeig Ribalta—, l'Ajuntament va prendre la decisió de buscar un lloc per a construir-ne un altre més allunyat de la ciutat i amb més capacitat. El lloc triat va ser un garroferar a l'altre costat del riu Sec, i es va encarregar a l'arquitecte provincial, Vicente Martí Salazar, que construïra amb urgència la tanca i les dependències més bàsiques, encara que fora de manera provisional. Malgrat que l'any següent ja estava el recinte edificat, no es va poder inaugurar, atés que no havien bastit el camí d'accés. Finalment, el 13 de maig de 1861 es va inaugurar amb un enterrament multitudinari. Aquell primer recinte era un quadrilàter de 25.600 m^2, amb un passadís perimetral i un altre de central en forma de creu que dividia el terreny en quatre quadres. Al fons, enfront de la porta principal, hi havia una xicoteta capella i, a ambdós costats d'aquesta, un grup de nínxols. Els quatre quadres tenien a la part davantera un espai tot al voltant de les andanes, d'uns cinc metres aproximadament, on s'enterraven els pàrvuls, i al centre es podien trobar des de senzilles sepultures fins a algun panteó realment historiat.

El 1864 va morir Martí Salazar i, quan Manuel Montesinos Arlandis va ocupar la vacant, se li va encarregar reformar el projecte del cementeri que havia fet el seu antecessor, però amb la normativa vigent.

A banda d'aquest recinte n'hi havia un altre a l'esquena del catòlic, tot just darrere de la capella. Es tractava del cementeri civil, un lloc de 187 m^2 on anaven a parar aquelles persones que «no pertanyien» a l'Església catòlica, és a dir, aquelles no batejades, suïcides, lliurepensadores, maçones, etc. L'any 1928, aquest recinte es va traslladar a la part davantera, on es troba en l'actualitat, i molts dels cossos que allí hi havia es van moure també de lloc amb les mateixes làpides; la resta dels cossos que els familiars no van reclamar es van dipositar en l'ossari d'aquest nou espai.

El cementeri de Sant Josep conserva panteons i escultures del segle XIX dignes d'un museu, per no parlar del valor cultural de les làpides que, amb els seus epitafis i al·legories, ens parlen del caràcter del finat al qual acompanyen. Algunes no deixen indiferent a ningú: Manuel Carrasco, Tomás Colón, Juan Bautista Adsuara, la família Cabedo i fins i tot José Viciano, entre d'altres, són els escultors que han deixat el seu art escampat pel recinte. També hi ha obres de ceramistes com Juan Bautista Alós o Vicente Abad, i per descomptat, panteons construïts per arquitectes que van projectar edificis emblemàtics dins de la ciutat, com ara Francisco Tomás Traver, Godofredo Ros de Ursinos, Francisco Maristany, Luis Ros de Ursinos, José Gimeno Almela, Vicente Traver Tomás, etc.

Amb el pas del temps, el cementeri es va anar eixamplant amb altres quadres fins a arribar a un punt en què ja no era possible continuar, moment en què es va construir un altre cementeri, conegut com a Cementeri Nou, ubicat al camí de l'Enramada.

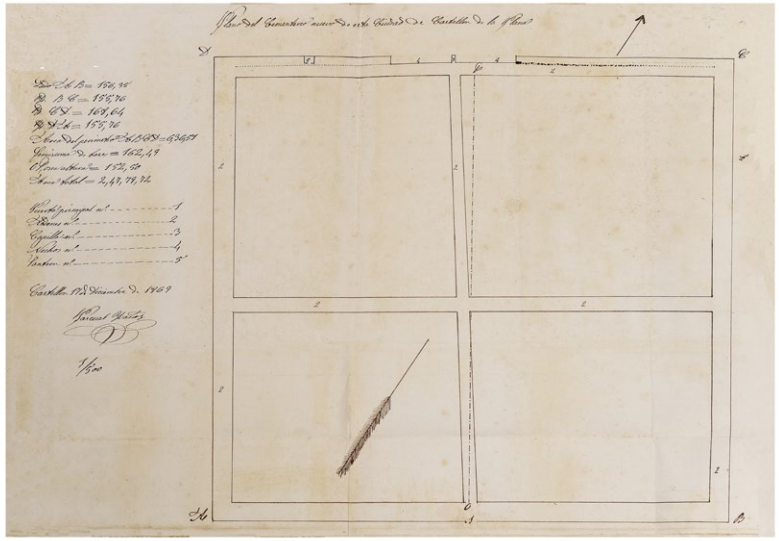

Plànol del cementeri de Pascual Ibáñez de 1869
Arxiu IES Francesc Ribalta

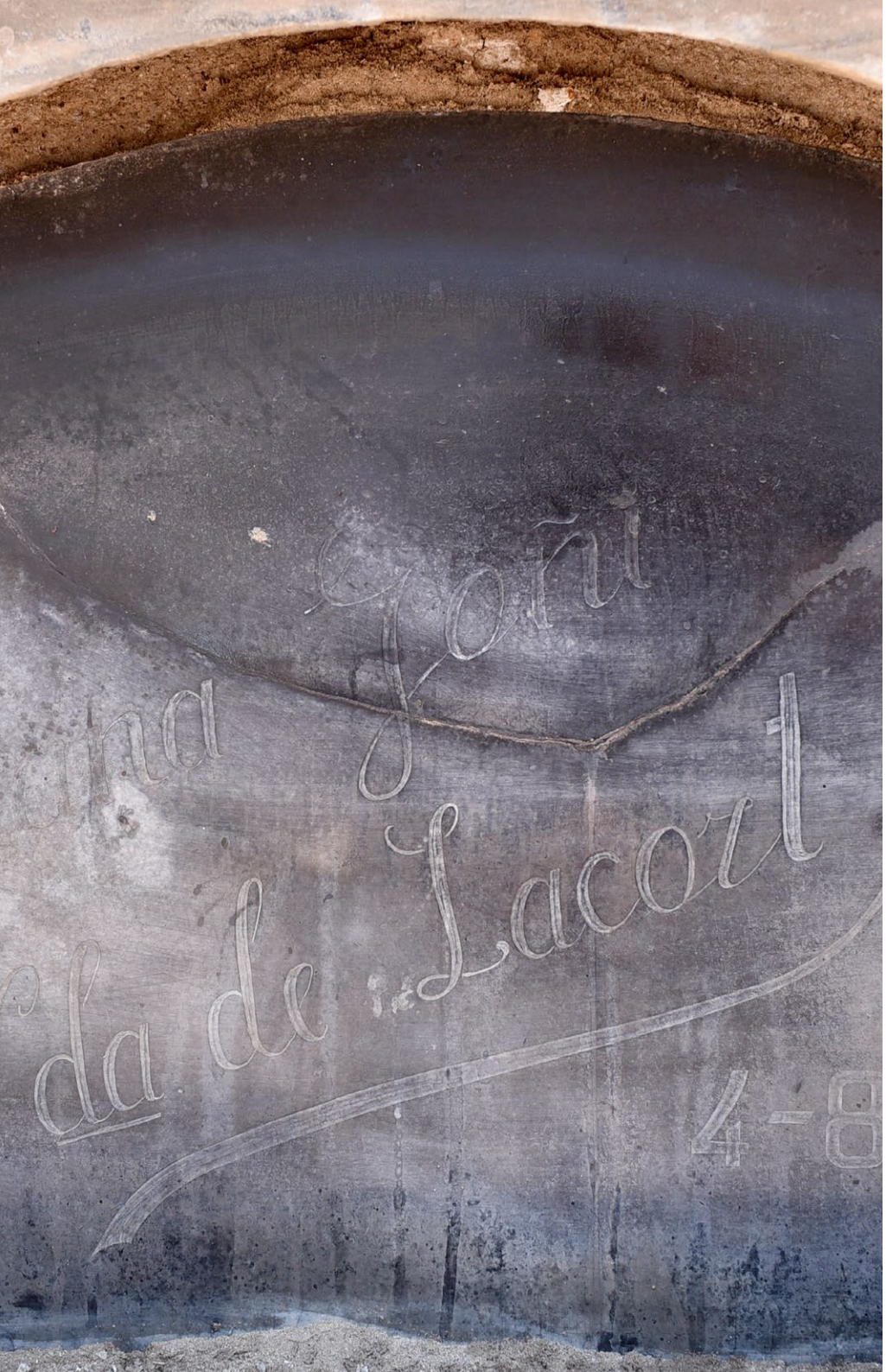

JUANA GOÑI LICEAGA

Fidel a les seues conviccions

Burguete (Navarra), 1848 - Castelló, 1922

Quadre civil, fila 1, núm. 1 (nínxols)

Els enterraments civils eren un desafiament per a l'Església, però de vegades, davant la proximitat de la mort, algunes persones desistien del seu desig d'enterrar-se civilment per la pèrdua de forces o per no fer passar als seus familiars el tràngol d'haver d'anar a visitar-los a un lloc tan "denigrant" -segons l'Església i la societat benestant-. Entre els inconformistes religiosos de l'època, els barons, per regla general, triaven l'opció civil com a manera i lloc d'enterrament. En canvi, les dones normalment optaven pel cementeri catòlic i fins i tot acudien a missa. No així Juana Goñi que, fidel a les seues conviccions, va deixar disposat que el seu enterrament fora civil, igual que ho havia fet el seu marit.

Juana Goñi Liceaga va nàixer a Burguete (Navarra) l'any 1848 i va contraure matrimoni el 1870 amb Basilio Lacort Larralde, un important militar i periodista, màxim exponent del republicanisme a Navarra.

En quedar vídua, Juana va vindre a Castelló, on la seua filla Josefa exercia de professora al col·legi Herrero. Malgrat l'època que li va tocar viure, Juana Goñi no era solament «la dona de»; en efecte, no sols compartia les idees del seu marit, sinó que col·laborava professionalment amb ell en *El Porvenir Navarro* i, després de la mort del marit, continuà fent-se càrrec d'aquest setmanari.

Juana va morir el 4 d'agost de 1922 i el seu enterrament va ser una vertadera mostra de condol, atés que era una dona respectada i admirada per tothom. Acompanyant la família, també van formar part del seguici el primer tinent d'alcalde Carlos Selma, els presidents de diferents corporacions, mestres, regidors i personalitats del Partit Republicà de la ciutat.

El seu net, Basilio Lacort García, també es troba enterrat al recinte civil, a la tomba número 26.

VICENTA ARMENGOT VILA

De professió, mestra

Castelló, 1836-1892

Quadre primer dreta, panteó de l'Ajuntament núm. 83

A final del segle XIX, l'educació de les xiquetes estava principalment enfocada a atendre el pare, l'home i els germans. De fet, el matrimoni era l'objectiu de la majoria i, per tant, l'ensenyament era bàsicament de costura i tot allò relacionat amb les tasques domèstiques.

Crida l'atenció la làpida de Vicenta Armengot, de 1892, on, a banda de les dades informatives, es pot llegir la seua professió. I és que en aquella època —i fins a molts anys després—, les dones, a efectes d'epitafis, semblaven no tindre identitat pròpia i sempre rebien l'afegit de *esposa de* o *vídua de*…

En una relació de mestres d'escoles públiques i privades de Primera Ensenyança a Castelló, de l'1 de juny de 1862, hi figuren 26 mestres, dels quals 19 eren dones i 7, homes. Aquestes escoles estaven distribuïdes en 9 de públiques i 17 de privades.

Eixe any, Vicenta Armengot exercia com a mestra de l'escola privada situada a la plaça De la Nieve, núm. 6, però l'any 1880 ja es trobava de directora de l'escola de xiquetes anomenada La Casa de l'Ensenyança, la primera escola gratuïta per a xiquetes de famílies sense recursos econòmics, fundada per Isabel Ferrer Giner, el 2 de desembre de 1793, a càrrec seu.

Quan Vicenta Armengot va morir el 13 de gener de 1892 als 56 anys, va ocupar la vacant de manera interina Josefa Ramón Sanz (mestra amb títol i natural de Castelló).

TERESA GIMÉNEZ SELMA

Sindicalista

Castelló, 1898-1990

Quadre primer dreta, fila 139, núm. 21

Durant la Segona República, els dos sindicats principals eren la UGT i la CNT. Durant aquesta etapa, les dones van participar activament en el sindicalisme dirigint i gestionant un bon nombre de societats, amb plena autonomia per a resoldre problemes, encara que eren els companys de partit els qui s'ocupaven de la part financera. La Sociedad Obrera de Confeccionadoras de Alpargatas, pertanyent a la UGT; La Buena Unión, d'índole catòlica; El Despertar Femenino, vinculat al centre obrer, etc. van ser algunes d'aquestes societats. Durant la Guerra Civil se'n van crear d'altres com la Unión de Muchachas, l'Agrupación de Mujeres Antifascistas, Mujeres Libres..., però en aquest cas, l'objectiu principal era ajudar a guanyar la contesa. Les dones van ocupar llocs de treball fins a eixe moment sols desenvolupats pels homes. Així, la Unión de Muchachas, per exemple, lluitava per la igualtat laboral respecte de l'home: el mateix sou, els mateixos drets... Malauradament, tota la labor dels sindicats fins aleshores va desaparéixer amb l'arribada del franquisme.

Teresa Giménez Selma pertanyia a una família d'espardenyers i treballava com a plantilladora. Des de molt jove es va afiliar al Partit Socialista i des del sindicat femení d'espardenyeres de la UGT va lluitar per a aconseguir millorar la situació laboral de les dones proletàries; de fet, les va representar en el III Congrés de la Federació d'Espardenyeres l'any 1924.

Durant la Guerra Civil va ser directora de la Casa de Beneficència de Castelló fins que les tropes franquistes van entrar en la ciutat. En eixa època, junt amb el seu marit Francisco Llorens Pachés, es va instal·lar a Ontinyent (València). Acabada la guerra al mes d'abril de 1939, ambdós van ser empresonats, jutjats i condemnats a sis anys de presó, pena que, l'any 1943, se'ls va reduir a quatre. Ella va estar a la presó de Castelló i a la de Bilbao, d'on va eixir el 1940 en règim de presó atenuada i el 27 de juny de l'any 1941 va rebre la llibertat condicional.

La història de Teresa Giménez és la d'una dona lluitadora, compromesa amb les dones proletàries. Va ser una de les moltes víctimes de la repressió franquista i va morir el 27 de març de 1990.

DOLORES NEBOT MORTE I ELISA ULL MARÍ

Represaliades i afusellades

L'Alcora, 1907 - Castelló, 1940 / Borriana, 1913 - Castelló, 1939

Ossari del cementeri catòlic

Sortosament, des de fa uns anys s'està investigant la repressió franquista que es va dur a terme sobre les dones, amb càstigs, presons, menyspreu i pèrdua de tots aquells drets que s'havien aconseguit durant la Segona República. Tornar al rol de dona submisa, mare i mestressa de casa era una de les finalitats del nou règim. Van ser moltes les dones castigades durant la repressió, però sobretot les dones, filles, mares i germanes de represaliats, que van quedar estigmatitzades per «roges» i van haver de sofrir greus humiliacions, com ara tallades de cabells, suborns, empresonaments i violacions. Moltes, amb els homes morts o empresonats, es van fer càrrec de la llar tirant endavant la família com van poder amb tota mena de penúries. Les empresonades van patir també la fam i les malalties; algunes amb els seus fills al costat, d'altres, però, sense ells, en ser enviats a l'exili per a protegir-los de la guerra.

De les 26 dones víctimes mortals de la repressió franquista a Castelló, 19 van morir a la presó, tres van ser casos de repressió extrajudicial, una assassinada a conseqüència de la lluita contra la guerrilla i les altres tres condemnades a mort i afusellades.

Dolores Nebot Morte, *la Coles*, i Elisa Ull Marí van ser dues de les tres dones que van morir afusellades.

A Dolores la van acusar de diversos actes violents i, a més a més, de pertànyer a la CNT i de ser perillosa i desafecta al règim. El 15 d'abril de 1940 la van afusellar en el llit del riu Sec, juntament amb 36 persones més, de les quals 30 van ser soterrades al cementeri civil i 7 a la part catòlica. Entre aquestes últimes es trobava Dolores Nebot, a la qual van soterrar en el quadre segon dreta, fila 113, sepultura 18. Fa uns anys la van traslladar a l'ossari.

Elisa Ull Marí va nàixer a Borriana. Quan la van matar tenia 26 anys i era fadrina. La van acusar de pertànyer a la UGT, de tindre idees extremistes i d'incitar a la violència. El 15 d'agost de 1939 van afusellar cinc persones, entre les quals estava Elisa, a qui van enterrar en el quadre segon dreta, fila 94, sepultura 18 del recinte catòlic i, igual que Dolores, anys després les seues restes van ser traslladades a l'ossari.

ANTONIA LLOP Y RAMOS

El dubtós honor de ser pobra

Castelló, 1800-1861

Quadre sisé, illa 6, fila 3, núm. 39

Quan el 4 de maig de 1861 l'Ajuntament va decidir que ja es podia inaugurar el nou cementeri a l'altre costat del riu Sec, es van donar les oportunes instruccions per a continuar la tradició. Aquesta consistia en el fet que el primer cadàver enterrat en aquest tipus d'esdeveniment havia de ser el d'un pobre de solemnitat que, a més a més, fora virtuós segons el parer de l'alcalde i del capellà. Però curiosament, no es moria ningú suficientment pobre i van haver d'esperar diversos dies fins que, el dia 12 de maig, va tindre lloc a l'hospital de caritat la defunció d'una dona, de nom Antonia.

Antonia Llop y Ramos va nàixer a Castelló el 9 de novembre de 1800 i va morir a causa d'una metritis quan tenia 60 anys. Vivia al carrer Sant Pasqual, núm. 30, i pertanyia a una família de jornalers de conreu. En el moment de la mort era vídua d'Ignacio Nebot.

La municipalitat es va fer càrrec de totes les despeses: un magnífic taüt, en la construcció del qual van tardar 15 dies; la mortalla, que consistia en un vestit de Verge Dolorosa, i dels tres tipus d'enterraments que hi havia, es va optar per l'anomenat «general», que era el més car i fastuós. El dia 13, a les cinc de la vesprada, va eixir la comitiva fúnebre des de l'església parroquial amb un seguici compost per 50 pobres albergats a la Casa de la Misericòrdia, 18 orfes del col·legi de Sant Vicent Ferrer, el clergat, la corporació municipal i, tancant el seguici, les dues bandes de música de la ciutat. El luxós fèretre va ser conduït per sis serenos de l'Ajuntament fins al nou cementeri. Darrere d'aquesta sumptuosa comitiva, una multitud de ciutadans de totes les classes socials i categories acompanyava Antonia.

A les sis de la vesprada la van inhumar en el nínxol tercer del segon tram de la dreta, tot just enfront de la porta d'entrada i, per a perpetuar l'esdeveniment, en la làpida de marbre negre van fer la inscripció següent:

ANTONIA LLOP Y RAMOS / NACIDA EN ESTA CIUDAD / EL DÍA 9 DE NOVIEMBRE DE 1800 / FALLECIÓ VIUDA Y POBRE EN EL HOSPITAL / FUE LA PRIMERA INHUMACIÓN / QUE HUBO EN ESTE CEMENTERIO / EL ENTIERRO SE CELEBRÓ CON GRAN SOLEMNIDAD / EL 13 DE MAYO DE 1861

En 1948, per a ampliar l'accés al quadre Vell, es van haver de traslladar al quadre sis 20 nínxols, entre els quals es trobava el d'Antonia.

MATILDE SALVADOR SEGARRA

Compositora

Castelló, 1918 - València, 2007

Quadre Vell, illa 4, fila 4, núm. 80

Malauradament, quan se citen pintors, escultors, músics, etc., són sempre personatges masculins els que ens venen al cap; els que ens han ensenyat en els estudis de cultura general. Quantes dones músiques podríem enumerar? Evidentment, al llarg de la història hi ha hagut dones amb aptituds musicals, però a causa del seu gènere s'han quedat relegades a delectar solament l'àmbit familiar. A banda, un altre factor era el fet que aquest art estava sols a l'abast de famílies benestants que es podien permetre un ensenyament privat.

Matilde Salvador va nàixer en una família d'artistes; van ser el seu pare, un famós violinista, i la seua tia Joaquina Segarra, una important pianista, els que es van ocupar de la seua educació musical a partir dels sis anys. La seua primera composició, la cançó *Com és la lluna*, la va estrenar amb sols 15 anys, i amb 18 va donar el primer concert de piano a València. En la faceta de compositora va musicar poemes de Salvador Espriu, Bernat Artola, Xavier Casp, etc. Autora de les òperes *La filla del Rei Barbut* i *Vinatea*, aquesta última va ser, l'any 1974, la primera òpera estrenada per una dona al Gran Teatre del Liceu de Barcelona. També va compondre música religiosa com *La Missa de Lledó*, en honor a la patrona de la ciutat, *La Missa de Perot* i la cantata *Les Hores*, entre d'altres.

Casada amb el compositor Vicente Asensio, Matilde Salvador va obtindre importants premis de composició i homenatges; entre aquests reconeixements es troben el Premi de Dones Progressistes de la Comunitat Valenciana el 1995; un any després, la Fundació Huguet la va nomenar Valencià de l'Any, i la Generalitat Valenciana li va concedir la Distinció al Mèrit Cultural el 1997. L'any 1998 va rebre la Medalla de la Universitat Jaume I; el 2003, l'Ajuntament de Castelló la va nomenar Filla Predilecta de la ciutat, i l'any 2005, la Generalitat de Catalunya li va concedir la Creu de Sant Jordi.

També van posar el seu nom a diversos centres culturals com l'Institut d'Educació Secundària núm. 8 de Castelló i, a més a més, diverses poblacions de la província li'l van posar a carrers i avingudes.

Va fer classe al Conservatori de Música de València fins a la seua jubilació el 1989. Va morir a València el 5 d'octubre de 2007.

LOLA CABELLO MORENO

Cantaora

Màlaga, 1905 - Castelló, 1942

Quadre Vell, illa 5, fila 5, núm. 11

La cantant de flamenc Lola Cabello va nàixer a Màlaga el 1905, però molt prompte es va traslladar a Barcelona, on va començar la seua carrera artística. Va debutar en un teatre barceloní als 20 anys, però va ser el 1924, amb la col·laboració del seu company, el guitarrista Rafael Rejón, en Ràdio Barcelona —posada en marxa eixe any—, quan realment es va donar a conéixer. Igual cantava fandanguillos, granaïnes i malaguenyes que saetes. El seu treball en la ràdio, així com la gravació de discos, i la seua participació en pel·lícules com *El relicario*, van fer d'ella una artista molt sol·licitada. No deixava de treballar: teatres, cines o circs, inclús durant la Guerra Civil no va parar d'actuar en espectacles de varietés al Gran Teatre del Liceu de Barcelona. Perquè ens fem una idea de la seua popularitat, els anys 1933 i 1935 va actuar en Ràdio Associació de Catalunya la nit de Cap d'Any i va ocupar fins i tot la portada de *La Vanguardia* del 31 de desembre de 1933 per aquest motiu.

Acabada la Guerra Civil, va presentar nous espectacles i va fer gires. En una d'aquestes, actuant al Teatre Principal de Castelló, es va sentir indisposta i va morir als 37 anys a l'Hospital Provincial, l'11 de maig de 1942, a la una de la vesprada, a causa d'una polioencefalitis aguda. Havia mort una de les artistes més conegudes del món de la faràndula, una de les quatre estreles del flamenc dels anys trenta junt amb Manuel Vallejo, El Niño de Marchena i La Niña de los Peines.

Anys després de la seua mort es va editar un cançoner dedicat a la seua persona i els seus discos no van deixar d'escoltar-se en les emissores radiofòniques fins a la dècada dels cinquanta.

BEATRIZ GUTTMANN GOLDBERGER

Pintora

Castelló, 1931-2014

Quadre Sant Vicent, panteó núm. 224

Com en molts altres àmbits, les dones, malgrat la seua capacitat per a les arts plàstiques, han estat durant segles oblidades pels historiadors de l'art. Moltes d'elles treballaven junt amb els seus familiars barons, però de manera anònima, o bé van haver de limitar aquesta vocació a un entreteniment en els moments en què la seua tasca de mestresses de casa els ho permetia. Un exemple d'artista polivalent va ser Beatriz Guttmann.

Encara que nascuda a Castelló el 25 de gener de 1931, va viure a Benicarló, on residien els seus pares —ambdós vienesos— i on el pare treballava d'enginyer. Durant la Guerra Civil va estar amb la seua mare a Viena i, en tornar a Benicarló, no va deixar de formar-se: va estudiar Restauració i Gravat a la Facultat de Belles Arts de València, va obtindre el títol de professora de dibuix en l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat Politècnica de València i l'any 1992 es va doctorar en Belles Arts en aquesta mateixa universitat. Va participar en nombrosos congressos nacionals i internacionals (Lisboa, Buenos Aires, Moscou...) i la seua obra es troba exposada en diferents museus d'Espanya, així com en molts altres de diferents països.

Va ser promotora i fundadora del Banc de Sang de la Creu Roja, conservadora del Museu Popular d'Art Contemporani de Vilafamés i va formar part de la seua Junta Rectora com a secretària. L'any 2007, l'Ajuntament de Castelló i les diferents associacions de dones la van nomenar Dona de l'Any.

Pel que fa a la seua pintura, cultivava un estil molt personal i de vegades ha sigut qualificada d'abstracta. Però a més a més, la seua creativitat anava molt més enllà: obres amb la tècnica del *collage*, escultures de ceràmica i disseny de joies van ser arts en què va destacar igualment. Una obra seua és el marbre ceràmic de títol *Diálogos con el agua*, ubicat al carrer Governador de Castelló, al costat de la plaça del Bisbe Pont i Gol.

Beatriz Guttmann va morir l'any 2014 als 83 anys a causa d'una fallida cardíaca.

PALMIRA PLA PECHOVIERTO

Pedagoga i diputada al Congrés

Cretas (Terol), 1914 - Castelló, 2007

Quadre Sant Vicent, illa 13, fila 1, núm. 6

Pedagoga, mestra i política, Palmira Pla va nàixer el 31 de març de 1914 a Cretas. Va estudiar Magisteri a Terol i posteriorment es va acollir al Pla Professional de Magisteri durant la Segona República. El 1931 va ingressar en les Joventuts Socialistes i va començar a fer classes nocturnes per a obrers de la Casa del Pueblo de Teruel. Va aprendre les tècniques pedagògiques més actuals del moment —relacionades amb l'Institut Lliure d'Ensenyança—, basades en l'exigència escolar segons l'aptitud de cada alumne i, sobretot, en la conscienciació sobre la responsabilitat individual i col·lectiva.

Durant la Guerra Civil, va treballar de mestra i delegada de colònies escolars a Aragó. Era membre de la Federació de Treballadors de l'Ensenyança i també va ser tresorera de la FETE-UGT i de la Federació d'Agrupacions Socialistes, així com secretària de les Joventuts Socials Unificades d'Aragó.

Davant l'avançada del bàndol revoltat va haver de fugir a França amb altres mestres. Allí va fer cap al camp de Saint-Jean-du-Bruel, d'on es va escapar i se'n va anar a París. L'any 1945 va actuar com a delegada en el Congrés del Partit Socialista Obrer Espanyol en l'exili. El 1946 es va casar amb Adolfo Jimeno i ambdós es van establir l'any següent a la població de Maracay (Veneçuela), on van fundar l'Institut Calicanto, en què va impartir classes fins a la seua tornada a Espanya en la dècada de 1970.

Primerament va treballar de mestra a Valdealgorfa (Terol) i en les primeres eleccions democràtiques de 1977 va ser elegida diputada al Congrés per Castelló en la candidatura del PSOE. Va ser una de les 27 dones que formaren part de la legislatura que va aprovar la Constitució espanyola, una de les anomenades «mares de la Constitució». Posteriorment, va ser regidora de Cultura a Benicàssim. Amb la venda de l'Institut Calicanto va crear un fons per a ajudar els estudiants universitaris veneçolans a formar-se a Espanya, la Fundació Adopal, que l'any 1992 va ser absorbida per la Fundació Universidad Carlos III.

El 2004 va publicar la seua obra *Momentos de una vida* i, paral·lelament, va crear la Fundació Palmira Pla amb la finalitat d'ajudar els sectors més desfavorits: iaios, xiquets, etc.

Palmira Pla va morir a Castelló el 27 d'agost de 2007.

CRISTINA ALLOZA SANZ

Escriptora

Castelló, 1922-2009

Quadre Santa Maria, secció 1, fila 5, núm. 58

Al llarg del segle XX, l'obra literària duta a terme per dones escriptores es va incrementar i va començar a situar-se amb igualtat de condicions respecte a la dels homes. Les editorials van començar a valorar i a interessar-se pels seus treballs, atés que, a més a més, cultivaven qualsevol gènere literari. Anteriorment, la dona no tenia facilitat per a poder accedir a un món que es considerava sols a l'abast de l'home. Així, de vegades, si alguna tractava de publicar, ho feia amb el nom del marit o utilitzant pseudònims, com ho va fer durant uns quants anys la poetessa vila-realenca Angelina Abad.

Filla del metge, poeta i pintor Maximià Alloza —un dels signants de les Normes de Castelló—, Cristina Alloza Sanz va nàixer a Castelló el 29 de desembre de 1922 i des de molt jove —quan estudiava batxillerat—, va començar a escriure, novel·la sobretot. El 1949 va publicar l'obra *Encontré mis blasones* i l'any 1951, *Más allá de las nubes*, novel·la que va estar a punt de dur-se al cinema. Va treballar a la Delegació de la Fiscalia de Taxes; després, a la Germandat de Llauradors i, finalment, a la Delegació del Ministeri d'Agricultura. Durant molts anys va ser col·laboradora de la revista *Festividades* i d'altres publicacions on escrivia contes breus centrats en temes magdaleners.

Va ser pionera en la novel·la de misteri policíaca que transcorre per diferents llocs de la ciutat de Castelló —i que tant d'èxit té en l'actualitat— amb la seua obra *La gran esmeralda*, que va ser editada el 1969 per la llibreria Armengot i la Junta Central de Festes.

Cristina Alloza va morir el 20 d'agost de 2009 als 86 anys.

JOSEFINA LÓPEZ SANMARTÍN

Periodista i senadora

Barcelona, 1919 - Castelló, 1989

Quadre Sant Cristòfol, illa 2, fila 2, núm. 11

Durant la Guerra Civil van ser moltes les dones que van militar en diferents partits i es van implicar per tal d'aportar la seua ajuda per a guanyar el feixisme. Moltes d'elles van haver d'exiliar-se una vegada acabada la contesa i ja no hi van tornar; les que sí que ho van fer, majoritàriament, van intentar tindre una vida tranquil·la; d'altres, però, van continuar lluitant per les seues idees.

Nascuda a Barcelona l'any 1919, Josefina López va militar des de 1932 en el Partit Comunista d'Espanya i també, el 1936, en les Joventuts Socialistes Unificades, on va formar part de la Comissió Executiva Nacional. Acabada la guerra es va exiliar i va ser tancada en un camp de concentració a Orà (Algèria), d'on la van alliberar i la van dur a la Unió Soviètica. Allí va estudiar Eslavística i es va doctorar a la Universitat de Moscou. Va ser en aquesta ciutat on va treballar de periodista a Radio España Independiente, popularment coneguda com La Pirenaica, durant 25 anys.

L'any 1967 va tornar a Espanya, on es va llicenciar en Filosofia i Lletres a la Universitat de Madrid. Durant la transició va ser regidora de l'Ajuntament de Castelló pel Partit Comunista del País Valencià el 1979 i pel Partit Socialista del País Valencià en les eleccions municipals de 1983. Va pertànyer al Moviment Democràtic de Dones i entre 1979 i 1982 va ser directora general de Benestar Social del Consell del País Valencià. El 1986, en les eleccions generals, va ser elegida senadora per la província de Castelló pel PSPV-PSOE. Dins del Senat va ser vocal de la Comissió d'Afers Exteriors, Indústria i Energia, així com membre de la Comissió del Senat de Relacions amb el Defensor del Poble i dels Drets Humans.

Josefina López va morir el 6 de gener de 1989.

ISABEL MARTÍNEZ BLAYA

Miliciana

La Vall d'Uixó, 1914 - Castelló, 1989

Quadre Sant Cristòfol, illa 2, fila 1, núm. 41

Al començament de la Guerra Civil, davant la manca d'exèrcit republicà, es van improvisar columnes de milicians que, de manera voluntària, van lluitar contra els revoltats. Es tractava, sobretot, de civils pertanyents a partits polítics i sindicats. El paper de la dona miliciana possiblement és un dels menys coneguts. Dones lluitadores que no sols volien defensar la República, sinó que, a més a més, volien demostrar la seua vàlua en situacions impensables com un front de batalla. Però si bé en un principi van col·laborar activament en alguns combats, a poc a poc van ser relegades a tasques sanitàries i administratives. De fet, el descrèdit que van patir al final no tenia res a veure amb el paper d'heroïnes del començament.

Isabel Martínez Blaya, natural de la Vall d'Uixó, va estar vinculada des de molt jove a les Joventuts Socialistes. Al començament de la guerra, amb 22 anys, es va inscriure com a miliciana i, amb la Columna Matteotti, va anar al front de Terol disposta a lluitar amb el fusell, rebutjant qualsevol discriminació i, igual que molts dels seus companys, va rebre exercicis de tir. Va ser una de les impulsores de l'organització juvenil antifeixista Unión de Muchachas. Era una organització que tractava d'unificar la joventut femenina d'esquerres per a ajudar el Front Popular a guanyar la guerra. Isabel es preocupava que les dones evacuades des de qualsevol lloc aconseguiren una feina per a mantindre la família que duien darrere. Durant la guerra van ser moltes les dones d'aquesta organització que es van preparar per a aprendre feines que fins a eixe moment havien desenvolupat els homes. Isabel, feminista convençuda, defensava que la dona i l'home en el mateix treball havien de cobrar el mateix.

Malauradament, la victòria dels feixistes va endarrerir el que les dones havien aconseguit en temps de la Segona República.

Isabel Martínez va morir el 18 de març de 1989 als 74 anys.

PIEDAD ORTELLS AGUT

La primera advocada de Castelló

Castelló, 1921-2007

Quadre Sant Antoni, illa 6, fila 3, núm. 10

Si l'accés a l'ensenyança universitària va estar complicat per a les dones, encara ho va ser molt més que pogueren desenvolupar aquests estudis en professions que fins a eixos moments sols exercien els homes. Les poques professions amb estudis que estaven ben vistes eren la de mestra i la d'infermera.

Una de les pioneres a llicenciar-se en Dret va ser Piedad Ortells Agut, nascuda a Castelló el 1921 i filla de l'advocat José Ortells Agut. Va obtindre el títol l'any 1949 a la Universitat de València i va ser la primera advocada que va exercir a Castelló i, durant més de 29 anys, l'única.

El 1984 va rebre l'acta de diputada autonòmica en les primeres Corts Valencianes, va ser la primera presidenta d'un partit parlamentari (Partit Liberal) en l'àmbit provincial, secretària del Sindicat Arrosser de Castelló, secretària del Patronat de Protecció de la Dona, presidenta i assessora jurídica de l'Associació Provincial de Mestresses de Casa, fundadora de l'Associació de Vídues i membre del Patronat de Nostra Senyora de la Mercé per a la Redempció de Penes pel Treball de la presó de Castelló. A més, va ser distingida amb la Medalla al Mèrit en el Servei a l'Advocacia pel Consell General d'Advocacia d'Espanya.

No totes les dones que van començar carreres universitàries les van acabar o les van exercir, però van ser dones que, com Piedad Ortells, van ser avançades a la seua època i que, gràcies a la seua constància i treball, van aconseguir obrir-se camí en un món exclusiu d'homes i demostrar que es podia compatibilitzar amb la vida familiar. De fet, Piedad va tindre cinc fills i durant molts anys el seu espòs malalt.

Piedad Ortells va morir el 19 d'agost de 2007 als 86 anys.

ELISA BALAGUER GONEL

La primera conductora

Vinaròs, 1895 - Castelló, 1980

Quadre Vell, panteó núm. 217

Encara que hui dia el permís de circulació està a l'abast de molts, quan es va començar a expedir fa un segle, era només accessible per a una minoria. De fet, en el reglament del 24 de juliol de 1918, entre els diferents documents que havien de presentar els sol·licitants, s'especificava que, si es tractava de menors d'edat o *hembras*, havien d'afegir l'autorització paterna o marital corresponent. Des de 1909 fins a 1944 es van expedir 6.193 carnets a Castelló, dels quals sols 33 van ser de dones. Elisa Balaguer Gonel va ser la primera d'elles que, pocs mesos abans de la Dictadura de Primo de Rivera, es va traure el permís, exactament el 28 de març de 1923, amb el número 390. Es cert que açò només s'ho podien permetre aquelles dones que pertanyien a famílies benestants, però fora com fora, van obrir camí perquè les dones pogueren accedir a un món fins a eixe moment exclusivament d'homes.

Filla de Francisco Balaguer Ferrer i d'Antonia Gonel Piñón, Elisa va nàixer a Vinaròs, on va viure fins als sis anys quan, amb motiu de la mort del seu pare, es va traslladar a Castelló amb els germans.

Elisa era una dona avançada a la seua època i no sols va ser pionera en la conducció, sinó que també va assistir a l'acadèmia de pintura de Vicente Castell i, un temps després, va estudiar a l'Escola Superior de Belles Arts de San Fernando de Madrid, gràcies a la beca que li va concedir la Diputació de Castelló.

Posteriorment, va obtindre la plaça de professora de Dibuix d'Ensenyança Mitjana per oposició i després de passar pels instituts de Plasència i Logronyo, el 1945 va obtindre, també per oposició, la plaça a l'institut Francesc Ribalta de Castelló, on va realitzar la seua tasca docent fins al 1965, l'any en què es va jubilar.

Amb la seua germana Antonia va crear la Fundació Balaguer Gonel —projecte ideat pel seu germà Francisco abans de morir—, que col·labora amb ajudes per a estudiants de màsters, cursos de postgrau, etc.

15

MARÍA LIDÓN SABORIT SOLSONA

Cas de consciència

Castelló, 1/1/1901 - 18/4/1901

Quadre Vell, illa 1, fila 4, núm. 1 (pàrvuls)

El 28 de desembre de 1900, l'Ajuntament de Castelló va aprovar per unanimitat celebrar l'entrada del nou segle amb diversos actes: músiques i vols de campanes, trasllat de la Mare de Déu des del Lledó fins a la casa de la comtessa de Pestagua, a la plaça Maria Agustina, i des d'allí processó fins a l'església Major, on romandria fins al diumenge següent. Al Teatre Principal es va fer la repartició de pa als pobres i un dels actes més esperats, que era el bateig del primer xiquet i de la primera xiqueta pobres que nasqueren en el nou segle. Aquest acte es va haver d'ajornar perquè, tot i que la xiqueta María Lidón Saborit Solsona va nàixer el dia 1 a les 14:10 h, els xiquets que naixien no eren suficientment pobres. Finalment, el dia 6, a les 15:30 h, va nàixer Manuel Joaquín Queral Gómez, fill d'un venedor de periòdics. El dia huit va tindre lloc el doble bateig amb l'alcalde i la seua esposa com a padrins. A més a més, es va celebrar un esplèndid convit a l'Ajuntament, on es va fer entrega als pares de les criatures d'un important donatiu en metàl·lic, a més de les 635 pessetes que se'ls van ingressar en una llibreta de la caixa d'estalvis, una quantitat que, amb els interessos pertinents, se'ls donaria a la majoria d'edat.

El consistori va premiar de la mateixa manera el xiquet i la xiqueta; no així el mestre Canós que, de manera desinteressada, es va fer càrrec —solament— de la instrucció del xiquet des dels 6 anys fins als 13 i, a més a més, es va comprometre a tindre'l a mitja pensió des del matí fins a l'hora de sopar.

Malgrat el brindis amb xampany que va fer el senyor alcalde i els allí presents per la vida dels nounats, la xiqueta va morir quatre mesos després, el 18 d'abril de 1901. L'Ajuntament es va fer càrrec del nínxol i de la làpida amb la corresponent inscripció:

PRIMER NACIMIENTO DEL SIGLO XX
FALLECIÓ EN 18 DE ABRIL DE 1901
EL EXCMº AYUNTº DEDICA A SU PROHIJADA ESTE RECUERDO.

ÁNGELA MORENO GÓMEZ

Víctima de violència de gènere

Manzanillo (Cuba), 1870 - Castelló, 1922

Quadre Vell, secció 1, fila 5, núm. 48

Malgrat les polítiques institucionals per a erradicar la violència de gènere, aquesta continua sent una xacra per a la societat i, sovint, els mitjans de comunicació ens informen d'algun desenllaç fatal.

Ángela Moreno, cubana de naixement, era filla de Pascual Moreno Chabrera, un militar de professió que havia deixat Espanya per a batallar a Cuba, on es va casar amb Gertrudis, una cubana de 15 anys. A la mort d'aquesta, Pascual va tornar al seu poble, Vila-real, amb els seus set fills, una gran quantitat de condecoracions i un bagul ple de monedes d'or, resultat de 22 anys de saquejos en les lluites en què va participar. Als 58 anys es va casar en segones noces amb una jove de 18, amb la qual va tindre sis fills més.

Ángela, filla de la primera dona, es va casar i va tindre un fill, però malauradament es va quedar vídua. El seu cunyat es va casar amb ella per interés, ja que sabia que tard o d'hora heretaria bona cosa de diners. Però, ves per on, que el sogre va desheretar els fills de la primera dona en favor dels de la segona. Això va enfurismar el Montoya —que així es deia l'individu— i Ángela va suportar contínues pallisses des de 1906 fins al 14 de gener de 1922, quan ella no va poder més i li va assestar dues destralades al coll mentre dormia. Abans de morir, però, l'home li va fer diverses ferides lleus que li provocaren un coma diabètic i el 12 de març de 1922 Ángela va morir als 52 anys.

La premsa de l'època i la població en general es van indignar amb aquest succés: la víctima era ell, el pobre «infeliç», i ella, una dona amb poca paciència, atés que el va matar «por dos malos tratos que recibió de este». I és que aleshores la violència de gènere no estava penada ni per la justícia ni per la societat, que fins i tot ho trobava normal.

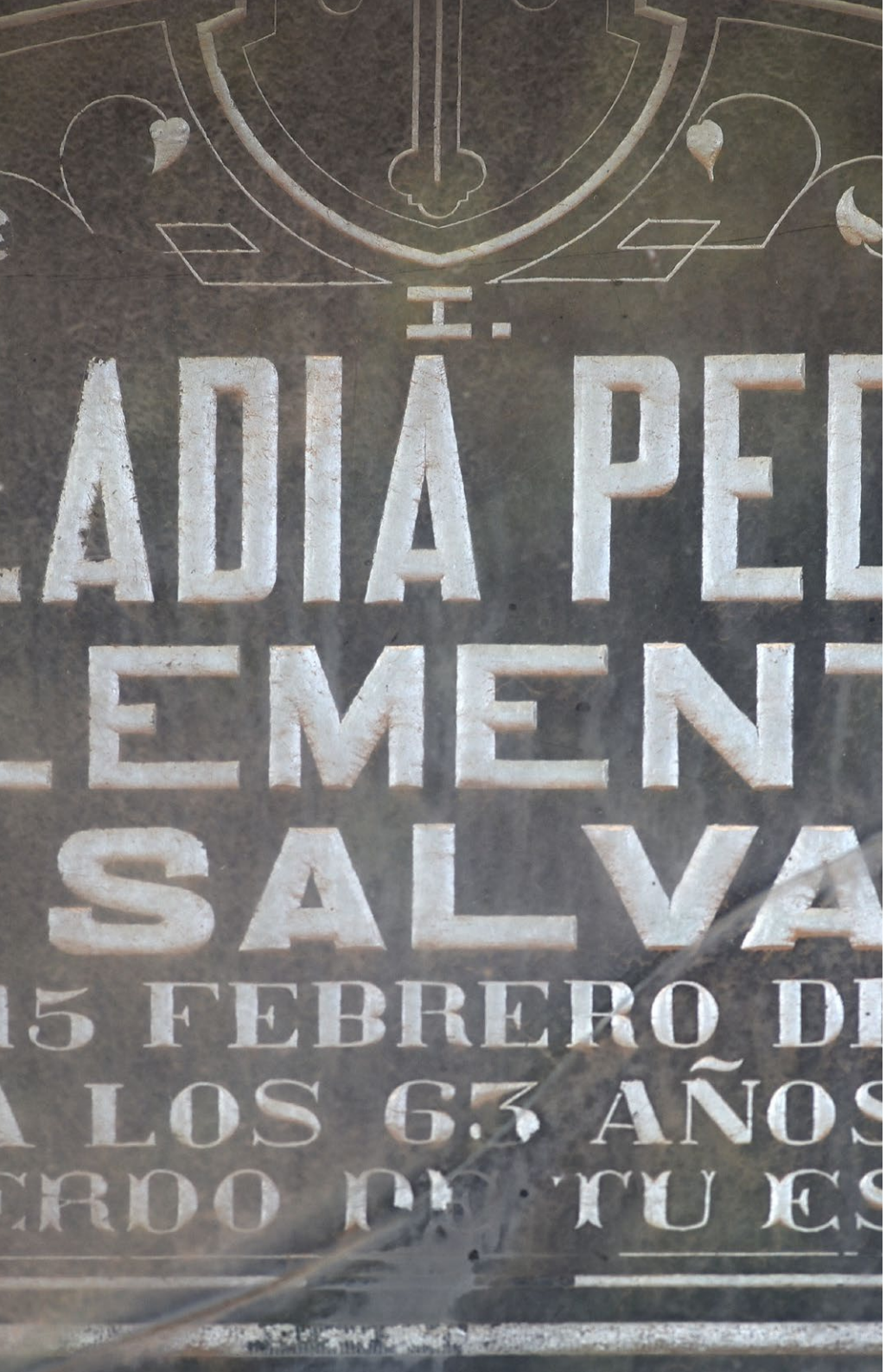

ELADIA PEDRÓS CLEMENTE

Una mestra pionera

Cantavella (Terol), 1854 - Castelló, 1917

Quadre Vell, illa 2, fila 4, núm. 95

En 1798, a banda de l'escola pública de xiquets orfes fundada pel bisbe Climent i la gratuïta de xiquetes coneguda com a Casa de l'Ensenyança, fundada a compte d'Isabel Ferrer, es van establir dues escoles més per a xiquets i una per a xiquetes. Les dels xiquets eren l'Escuela del Real, situada al raval de Sant Francesc, i la de l'Hospital, ubicada al de Sant Fèlix, on també estava la de xiquetes, anomenada Escuela de las Balsas.

Eladia Pedrós, mestra de Primera Ensenyança de Castelló, impartia classes en aquesta escola. El 8 de novembre de 1892 va sol·licitar poder ocupar la vacant que, amb motiu del seu trasllat a Bilbao, havia deixat la propietària que desenvolupava el seu magisteri en l'escola coneguda com Del Centro. Tres dies després, la Junta Local de Primera Ensenyança li va comunicar l'aprovació de la seua petició i el dia 17, la mestra interina de l'Escuela del Centro, Rosario Gual, va passar a l'Escuela de las Balsas.

Eladia va lluitar perquè els treballs manuals s'integraren a l'ensenyança, ja que, segons la seua opinió, amb aquests quefers escolars els xiquets desenvolupaven la imaginació i se'ls preparava per a aprofitar totes les seues aptituds naturals, tant en el pla intel·lectual com tècnic, i així estarien millor preparats en el futur per a integrar-se en el camp laboral.

Eladia Pedrós va morir el 15 de febrer de 1917 als 63 anys.

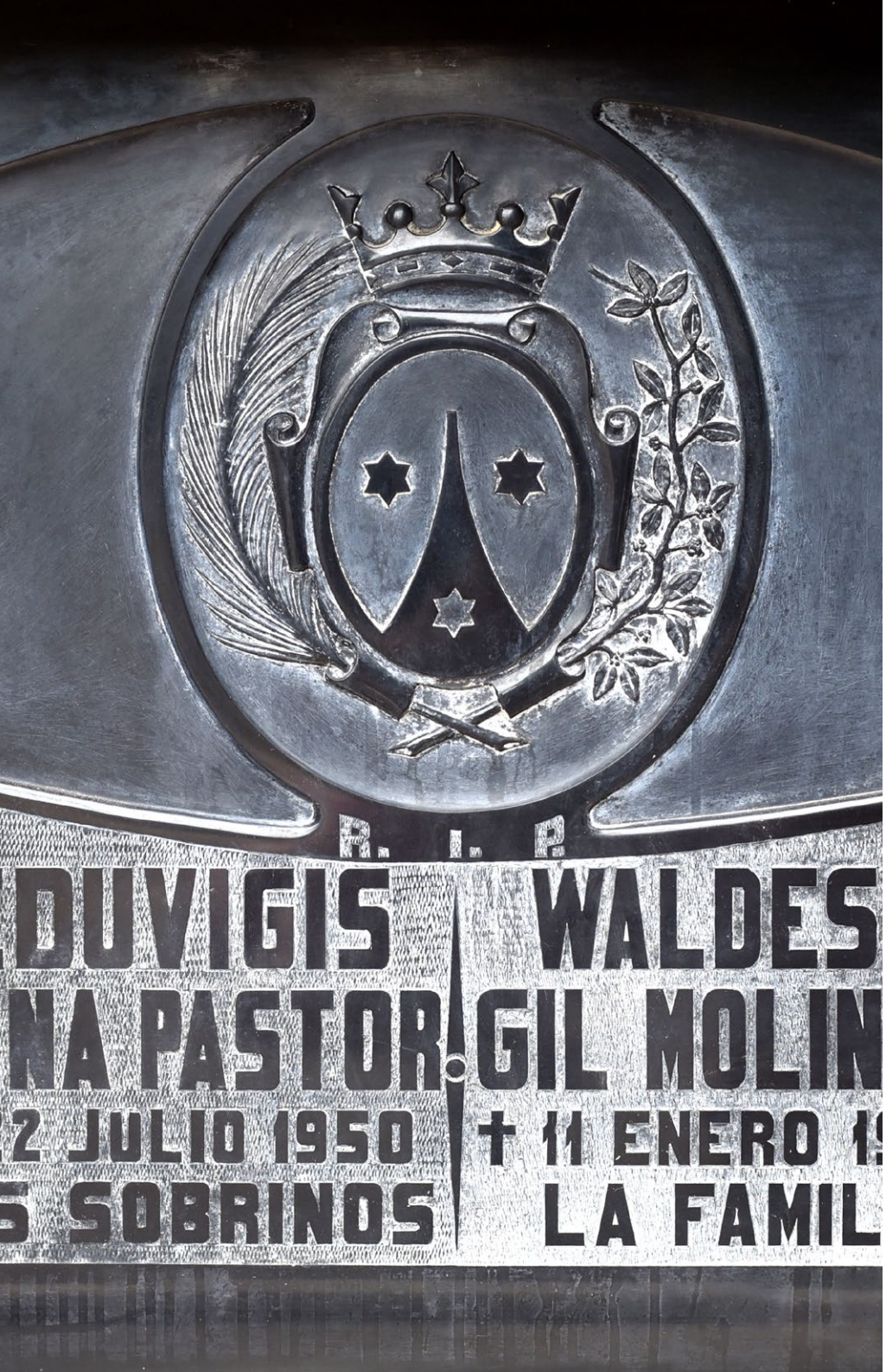

EDUVIGIS TENA PASTOR

La primera regidora municipal a Castelló

Castelló, 1875-1950

Quadre Vell, illa 2, fila 1, núm. 107

El Nou Estatut Municipal promulgat el 8 de març de 1924 durant la Dictadura de Primo de Rivera va propiciar l'entrada de la dona al món de la política i, encara que la seua tasca dins del consistori era una mera continuació de les activitats de la llar i altres de molt definides, com temes de caritat i de beneficència, per primera vegada se li va donar visibilitat en un lloc que, fins a eixe moment, havia estat ocupat exclusivament per homes. Això sí, eren dones d'un entorn social molt concret: catòlic i proper a les idees del règim; al cap i a la fi, el que s'esperava d'elles era que educaren sota eixa ideologia.

El dia 7 de gener de 1925 va ser un dia històric per a la ciutat de Castelló. Per primera vegada, la dona accedia a un càrrec polític; de fet, primer en van ser quatre: Eduvigis Tena Pastor, María de los Desamparados Ibáñez Laguda, Ramona Fabregat i María Alegre Vilar, i anys després, Dolores Erdozaín Lacort. La primera, com a quarta tinent d'Alcaldia i les altres, com a regidores. Eixe dia, el governador Pablo de Castro y Santoyo, així com l'alcalde entrant, Salvador Guinot, en els seus discursos de benvinguda al nou consistori van agrair a les dones «el sacrifici d'acceptar el càrrec» i el governador va apuntar que aquesta «intromissió» de la dona en el món de la política era «necessària».

Eduvigis era la priora (seglar) de l'Orde Tercer del Carme de Santa Maria. Va morir el 22 de juliol de 1950 als 75 anys.

No seria fins a la dècada dels seixanta quan les dones tornarien al consistori municipal en qualitat de regidores, encara que caldrà esperar fins al 13 de juny de 2015 perquè una dona, Amparo Marco, fora elegida alcaldessa de Castelló.

MARÍA PILAR GIL MONTANER

La primera farmacèutica

Vila-real, 1901 - Castelló, 1993

Quadre Vell, illa 3, fila 3, núm. 62

Al final del segle XIX, l'arribada de la dona a la universitat va tindre lloc molt més tard que la de l'home. La primera a matricular-se va ser María Elena Maseras a Barcelona l'any 1872, i ho va aconseguir superant moltes traves i dificultats, ja que fins i tot no hi havia cap tipus de legislació sobre aquest fet perquè, en eixos moments, era impensable que una dona volguera accedir a una professió liberal.

La Reial Ordre de l'11 de juny de 1888 disposava que quan les dones sol·licitaren matricular-se en ensenyances oficials havien de consultar amb la Superioritat per a estudiar cada cas. A més a més, tindre els estudis no habilitava per a poder exercir. Sortosament, el 8 de març de 1910, una altra reial ordre va posar fi a les traves que hi havia hagut fins a eixe moment.

A Castelló, les primeres a aconseguir-ho van estudiar professions relacionades amb la sanitat i van començar a exercir a partir de la dècada de 1920.

Pilar Gil Montaner va nàixer a Vila-real el 6 d'octubre de 1901. Filla de Nicolás Gil, funcionari de telègrafs, i de Consuelo Montaner, mestressa de casa, pertanyia a una família religiosa practicant de huit fills. Va acabar la carrera de Farmàcia a Barcelona el 1924, amb 22 anys, però no es va registrar al Col·legi de Farmacèutics fins a l'any 1928. Va començar regentant una farmàcia a Nules, després va treballar de química a l'Institut Provincial d'Higiene —un edifici que, l'any 1938, amb motiu d'un bombardeig, va perdre bona part de la seua estructura— i al Servei de Farmàcia de l'Hospital Provincial de Castelló.

El 1937 es va afiliar al Sindicat de Treballadors de Sanitat i Assistència de Castelló (afecte a la UGT), que comptava amb 33 afiliats, dels quals només 8 eren dones.

Pilar no es va casar. Il·lustrada i afeccionada a les arts, va estar molt integrada en el cercle cultural de Castelló. Va morir el 17 de juny de 1993.

NATALIA JIMENO GIL

El primer trasllat al nou cementeri

Castelló, 1838-1858

Quadre segon dreta, secció 1, fila 3, núm. 25

L'anterior cementeri del Calvari, inaugurat l'any 1804, va tindre molts pocs anys de durada, ja que el 1859 es va expropiar una part del cementeri per a construir la carretera de Saragossa, que havia d'enllaçar amb el carrer Zapateros, l'actual carrer Colón. Això va ocasionar que l'espai no fora suficient per a la població d'aquell moment i, a més a més, hi havia el risc d'epidèmies.

Quan el 1861 es va inaugurar el nou cementeri, calia traslladar les despulles de les persones enterrades en l'anterior cementeri, però no es podia fer de seguida i calia esperar uns anys d'acord amb la legislació d'eixe moment. Durant aquest temps, les famílies benestants van començar a sol·licitar el trasllat dels seus difunts, bé als nínxols, bé adquirint uns metres de terreny per a construir un panteó familiar.

Finalment, per mitjà de la *Gaceta de Madrid,* del *Butlletí Oficial de la Província* i d'un edicte municipal, la gent fou sabedora que aquelles restes no reclamades serien traslladades de l'antic cementeri a l'ossari comú del nou. El 18 de novembre de 1868 es dugué a terme l'acte del trasllat, però abans se celebrà una missa de rèquiem. Després, hi hagué un enterrament «general», és a dir, el més fastuós del moment, amb un seguici encapçalat per la municipalitat, clergat, autoritats i acompanyament de música.

El primer trasllat va tindre lloc el 1865 amb les restes cadavèriques de Natalia Jimeno Gil, una jove de 20 anys que va morir el 20 de març de 1858. En la seua làpida es pot llegir la inscripció següent:

AQUÍ YACE
D.ª NATALIA JIMENO Y GIL
DONCELLA, MURIÓ EL DÍA 20 DE MARZO DE 1858
A LOS 20 AÑOS DE EDAD
SUS RESTOS MORTALES, FUERON LOS PRIMEROS
EXHUMADOS Y TRASLADADOS DEL ANTIGUO A ESTE NUEVO CEMENTERIO
EL DÍA 28 DE ENERO DE 1865.
D. O. M.

21

ELVIRA IRULEGUI GALINDO

En auxili de les víctimes de la guerra de Cuba

Albocàsser, 1845 - Castelló, 1921

Quadre segon dreta, panteó núm. 118

L'any 1898 el Congrés dels Estats Units va declarar la guerra a Espanya i, després de la derrota de l'esquadra espanyola l'1 de maig en la batalla de Cavite, a la badia de Manila, va haver-hi una sèrie de dones que van ajudar, en la mesura del que era possible, els soldats i les seues famílies.

Elvira Irulegui Galindo va nàixer a Albocàsser l'any 1845. Pertanyent a una família benestant, es va casar amb Federico García Caballero de Campoamor —nebot del que va ser governador a Castelló, Ramón de Campoamor—. Elvira era presidenta d'honor de la Junta de Dames de la Creu Roja de Castelló i, amb altres dones d'aquesta associació, va dur a terme una tasca cívica i social realment important: es van mobilitzar pels pobles per a augmentar el nombre de socis, s'encarregaven de preparar bosses de menjar i medecines que repartien als soldats que passaven per l'estació de Castelló, es preocupaven d'incloure en la premsa el nom dels soldats repatriats que eren de les comarques de Castelló, van organitzar assistència domiciliària per als que tornaven malalts i, a més, feien col·lectes, rifes i vetllades teatrals per a donar suport econòmic a les famílies dels soldats morts.

En aquells anys en què la dona es dedicava exclusivament a les tasques de la llar, aquesta activitat frenètica d'Elvira i les seues companyes va servir perquè eixiren dels cercles socials relacionats amb la caritat i demostraren que estaven perfectament capacitades per a dur endavant projectes que fins a aquell moment sols havien desenvolupat els homes.

El seu marit va morir el 29 d'abril de 1878 i la seua filla ho va fer l'any següent amb tan sols 19 anys. Elvira Irulegui va morir el 2 d'abril de 1921. El seu enterrament va estar seguit per personalitats de la vida política i social de la ciutat. La premsa es va fer ressò de l'acte i va posar de manifest les seues qualitats i l'enteresa que va tindre davant la ceguera que va patir en els últims anys i la greu malaltia que li va provocar la mort. Fins i tot, va redactar ella mateixa el text de la seua esquela.

JOAQUINA P. P.

La tomba anònima

Població de València, 1828 - Castelló, 1911

Quadre segon dreta, fila 540, núm. 1 (pàrvuls)

Un cementeri és un lloc ple de missatges que la majoria de gent no rep perquè desconeix el significat d'aquest llenguatge funerari, que no per desconegut deixa de ser molt atractiu per al visitant. Els epitafis són inscripcions sepulcrals que honren els difunts i ens ajuden a conéixer una mica la personalitat del finat, sobretot pel que fa a les seues creences religioses.

L'epitafi pot ser de molts tipus: curt, extens, en prosa, en vers, narratiu, biogràfic, neutre, trist, etc. i, com ja s'ha dit, crida l'atenció la quantitat d'eufemismes que s'utilitzen per tal d'evitar la paraula tabú *mort*.

Aquesta tomba, coneguda popularment com la «tomba anònima», crida l'atenció perquè el seu epitafi és d'interlocució, on el mort manté un diàleg amb el mortal i li recorda quin serà el seu destí fatal. Malgrat que la majoria de persones donen per fet que es tracta d'un home, atés que va morir el 1911 —i en aquells anys, malauradament les dones estaven a l'ombra dels homes—, finalment es va poder esbrinar que es tracta de Joaquina P. P., una dona fadrina que va morir als 83 anys.

Aquest és l'epitafi:

PIENSA MORTAL QUIEN QUIERA QUE TÚ FUERES.
QUE FUI LO QUE TÚ ERES.
NO HAY EDAD PREFIJADA: TAL VEZ HOY SEAS LO QUE YO SOY.
NO TE IMPORTA MI NOMBRE TAN SIQUIERA:
YACE AQUÍ QUIEN TE ESPERA.
1828-1911

FRANCISCA GARCÍA MIR

Sindicalista, feminista i represaliada

Castelló, 1897-1986

Quadre primer esquerra, fila 46, núm. 12

Francisca García Mir, *Parrusa*, pertanyia al sector de la taronja, molt important a Castelló; de fet, hi havia diversos sindicats de dones que es dedicaven a aquest treball. Ja l'any 1913, la societat El Despertar Femenino —socialista— havia aprovat el seu primer reglament. El que es pretenia era no tan sols millorar les condicions laborals de les sòcies, sinó també les de les obreres d'altres àmbits. Així, reivindicaven un sou més just respecte dels homes i lluitaven contra el maltractament i els abusos dels amos i encarregats. A partir dels 16 anys ja podien pertànyer a aquest sindicat, però fins als 18 anys no podien votar en les juntes, encara que sí que eren escoltades. Malgrat que la Junta estava tota composta de dones, eren els homes afins al partit els qui s'encarregaven del tema financer.

Francisca va ser presidenta del Centre Obrer de Castelló vinculat al Partit Socialista o la UGT, on estaven inscrites les dones que es dedicaven a la recollida de taronges.

Estava casada amb Pascual Lavall Juncosa i, una vegada acabada la guerra, tant ella com el seu marit van ser acusats de delicte d'auxili a la rebel·lió. A més, Francisca va ser inculpada d'assistir a manifestacions antifeixistes i de participar en diversos fets violents. Tot i que els dos van negar els càrrecs, finalment els van condemnar a mort i el 1946 se li va commutar la pena per vint anys i un dia, encara que un any més tard se li va concedir la llibertat definitiva. Francisca va morir el 6 d'agost de 1986 als 89 anys.

Francisca, compromesa amb la lluita per la igualtat entre homes i dones, va ser una víctima més de la repressió franquista.

Plànol

Mucc

ITINERARI DONES IMMORTALS

Cementeri de Sant Josep
Castelló de la Plana

1 JUANA GOÑI LICEAGA
Burguete (Navarra) 1848
- Castelló, 1922
Fidel a les seues conviccions
Quadre civil, fila 1, núm. 1 (nínxols)

2 VICENTA ARMENGOT VILA
Castelló, 1836-1892
De professió, mestra
Quadre primer dreta,
panteó de l'Ajuntament núm. 83

3 TERESA GIMÉNEZ SELMA
Castelló, 1898-1990
Sindicalista
Quadre primer dreta,
fila 139, núm. 21

4 DOLORES NEBOT MORTE / ELISA ULL MARÍ
L'Alcora, 1907 - Castelló, 1940
Borriana, 1913 - Castelló, 1939
Represaliades i afusellades
Ossari del cementeri catòlic

5 ANTONIA LLOP Y RAMOS
Castelló, 1800-1861
El dubtós honor de ser pobra
Quadre sisé, illa 6, fila 3, núm. 39

6 MATILDE SALVADOR SEGARRA
Castelló, 1918 - València, 2007
Compositora
Quadre Vell, illa 4, fila 4, núm. 80

7 LOLA CABELLO MORENO
Màlaga, 1905 - Castelló, 1942
Cantaora
Quadre Vell, illa 5,
fila 5, núm. 11

8 BEATRIZ GUTTMANN GOLDBERGER
Castelló, 1931-2014
Pintora
Quadre Sant Vicent, panteó
núm. 224

9 PALMIRA PLA PECHOVIERTO
Cretas (Terol), 1914 - Castelló, 2007
Pedagoga i diputada al Congrés
Quadre Sant Vicent, illa 13,
fila 1, núm. 6

10 CRISTINA ALLOZA SANZ
Castelló, 1922-2009
Escriptora
Quadre Santa Maria, secció 1,
fila 5, núm. 58

11 JOSEFINA LÓPEZ SANMARTÍN
Barcelona, 1919 - Castelló, 1989
Periodista i senadora
Quadre Sant Cristòfol, illa 2,
fila 2, núm. 11

12 ISABEL MARTÍNEZ BLAYA
La Vall d'Uixó, 1914 - Castelló, 1989
Miliciana
Quadre Sant Cristòfol, illa 2,
fila 1, núm. 41

13 PIEDAD ORTELLS AGUT
Castelló, 1921-2007
La primera advocada de Castelló
Quadre Sant Antoni, illa 6,
fila 3, núm. 10

14 ELISA BALAGUER GONEL
Vinaròs, 1895 - Castelló, 1980
La primera conductora
Quadre Vell, panteó núm. 217

15 M. LIDÓN SABORIT SOLSONA
Castelló, 1/1/1901 - 18/4/1901
Cas de consciència
Quadre Vell, illa 1,
fila 4, núm. 1 (pàrvuls)

16 ÁNGELA MORENO GÓMEZ
Manzanillo (Cuba), 1870
- Castelló, 1922
Víctima de violència de gènere
Quadre Vell, secció 1,
fila 5, núm. 48

17 ELADIA PEDRÓS CLEMENTE
Cantavella (Terol), 1854
- Castelló, 1917
Una mestra pionera
Quadre Vell, illa 2,
fila 4, núm. 95

18 EDUVIGIS TENA PASTOR
Castelló, 1875-1950
La primera regidora municipal
a Castelló
Quadre Vell, illa 2,
fila 1, núm. 107

19 M. PILAR GIL MONTANER
Vila-real, 1901 - Castelló, 1993
La primera farmacèutica
Quadre Vell, illa 3,
fila 3, núm. 62

20 NATALIA JIMENO GIL
Castelló, 1838-1858
El primer trasllat al nou
cementeri
Quadre segon dreta,
secció 1, fila 3, núm. 25

21 ELVIRA IRULEGUI GALINDO
Albocàsser, 1845 - Castelló, 1921
En auxili de les víctimes
de la guerra de Cuba
Quadre segon dreta,
panteó núm. 118

22 JOAQUINA P. P.
Població de València, 1828
- Castelló, 1911
La tomba anònima
Quadre segon dreta,
fila 540, núm. 1 (pàrvuls)

23 FRANCISCA GARCÍA MIR
Castelló, 1897-1986
Sindicalista, feminista
i represaliada
Quadre primer esquerra,
fila 46, núm. 12

AGRAÏMENTS

Agraïments especials als familiars de les **Dones Immortals**

Aula Debat Dones del Grau

Biblioteca Pública Municipal

Empresa Mixta Nuevo Cementerio de Castellón

Fundació Palmira Pla

Fundació Balaguer Gonel Hermanos

Registre Civil de Castelló

CRÈDITS

Documentació i redacció: Queta Ródenas Simón

Correcció d'estil: Enric Flors

Correcció lingüística: Negociat de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Castelló de la Plana

Imatges:

Arxiu Històric Provincial de Castelló

Arxiu Històric Municipal de Castelló

Arxiu IES Francesc Ribalta

Arxiu Diputació de Castelló

Carlos Pascual Alicart

Disseny gràfic i il·lustracions: Marta Negre

Audioguies: AudioViator

Restauració: Aldara Linares Lacruz

Direcció i coordinació: Ana Meseguer Branchat

Dipòsit legal CS-959-2019

BIBLIOGRAFIA

AGUILAR RÓDENAS, Consol (2018): "Mestres i innovació educativa a Castelló al llarg de la II República". En *L'educació a Castelló. Ponències i Comunicacions, XX Jornades Municipals de Cultura Popular a la ciutat de Castelló* (93-119). Castelló: Ajuntament de Castelló

ALCÓN SORNICHERO, Eva (2005): *La mujer de la República en las comarcas de Castellón (1931-1939)*. Onda: Ajuntament d'Onda

AUMENTE, Pilar, *et al*. (2009): *Beatriz Guttmann, cinco miradas a su alma.* Castelló: Diputació de Castelló

LLORENS CANTAVELLA, Juan Bautista (2012): "Pascual Moreno Chabrera, un militar Vila-realenc molt condecorat". En *Font: publicació d'investigació i estudis vila-realencs*, 14

MEZQUITA BROCH, Francesc (2008): "Les primeres alumnes de Batxillerat a l'Institut de Castelló". En *Ribalta*, 13

PALOMAR MARTÍNEZ, Joan Miquel (2016): *Itinerari pel Castelló Republicà.* Castelló, Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló

PORCAR ORIHUELA, Juan Luis (2014): "Dones a les presons: les víctimes silenciades de la repressió". En *Las Brigadas Internacionales en Benicàssim*. València, El Petit Editor

SAMBLÁS ARROYO, Herminia (2003): *Pintoras en Castellón 1900-1936*. Castelló: Diputació de Castelló

ARXIUS I FONTS HEMEROGRÀFIQUES

Registre Civil de Castelló / Arxiu Històric Provincial de Castelló / Arxiu Històric Municipal de Castelló / Arxiu Diputació de Castelló / Arxiu Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló. Consells de Guerra Sumaríssims / *Mediterráneo* / *Heraldo de Castellón* / *La Provincia Nueva* / *El Clamor*

RECURSOS D'INTERNET

RIBES RODRÍGUEZ, Alfonso (2015): "100 años de Palmira Pla". En http://www.pspvpsoebenicassim.es/articulos/100-anos-de-palmira-pla/

CALVO LÓPEZ, Patricia (2017): "La mujer en la abogacía, evolución de la desigualdad profesional". En https://www.abogacia.es/tag/mujer/

GUTIÉRREZ MARTÍN, Aurelio: "Basilio Lacort Larralde". En https://oroimena.bera.eus/es/basilio-lacort-larralde/

RTVE.es (2018): "Mujeres escritoras: los datos de la brecha de género en la literatura". En http://www.rtve.es/noticias/20181015/mujeres-escritoras-datos-brecha-genero-literatura/1818926.shtml

CUADRADO, Jara (2011): "Las primeras concejalas". En https://www.elnortedecastilla.es/v/20111127/valladolid/primeras-concejalas-20111127.html

Mucc

info@mucc.es
+34 964 23 91 01
De dilluns a divendres de 8 a 15 h
Visites guiades: consulteu **www.mucc.es**

mucc.castelló
mucc_castello
@muccastello

Ajuntament de Castelló
Mucc Museu de la Ciutat de Castelló
EMPRESA MIXTA NUEVO CEMENTERIO DE CASTELLÓN, S.A.